

ПОСЕЛЕНСЬКИЙ КОМПЛЕКС «ТРИФОНОВЩИНА» У СЕДНЕВІ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИЦАРСЬКИХ ЗАМКІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

В публікації звертається увага на комплекс пам'яток на території урочища Трифоновщина у Седневі. Вказано на її унікальність та запропоновано нове бачення окремих складових цього комплексу.

Ключові слова: Седнів, городище, посад, пам'ятки традиції *motte and bailey*, XIV–XV ст.

Масштабні розкопки Юрія Ситого у Чернігові, Батурині, Шестовиці та багатьох інших пунктах загальновідомі. Не менший інтерес являють його розвідкові роботи на території Задесення. Великий досвід польових робіт виробив у дослідника наукове чуття на нові пам'ятки не тільки у кількісному плані, але і у якісному.

Роботи ювіляра автору дуже імпонують, оскільки середньовічний період є об'єктом і його вподобань, а Чернігово-Сіверщина розміщена у схожих фізико-географічних умовах і у пізньому середньовіччі мала багато схожих рис історичного розвитку з Волинню. І саме з групою нових пам'яток, нещодавно виділених на Волині, пов'язане одне із відкриттів, зроблених групою дослідників, до якої входить Ю. М. Ситий, у Седневі в ур. Трифоновщина.

Там була досліджена нова пам'ятка, яка, очевидно, стане еталонною – невелике вузько датоване городище, виявлене В. В. Мултанен та А. А. Мултанен у 1993 р. Польові роботи на пам'ятці проводились у 2015, 2017–2018 рр. О. П. Моцею, В. М. Скороходом, Л. Ф. Ситою, Ю. М. Ситим та О. В. Терещенком.

Пам'ятка «розташована у південно-східній частині селища, за 100 м від краю правобережної тераси (висота 20 м) р. Снов, на стріліці мису, утвореного ярами урочища Трифоновщина. Із західного боку городище відрізане ровом, шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м, та валом, висотою до 1,5 м (із західного боку майданчика). Майданчик городища має підтрикутну в плані форму. З напільного (західного) боку валу посередині його довжини, з dna рову на північний схід простежується пандус довжиною до 30 м» (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 125).

На окремому рисунку подано план городища, посаду, що прилягає до нього, та навколишньої території (Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1). На цьому плані на південний схід від посаду городища нанесений «курган», про який мова піде нижче.

Зважаючи на наявність кількох добре морфологічно виражених складових частин, виправданим буде розгляд пам'ятки в ур. Трифоновщина не просто як городища, а як поселенського комплексу (рис. 1).

Датування знахідок з цього комплексу вказує на, принаймні, два періоди його заселення: наприкінці X – на початку XI ст., коли тут розміщувалась невелика садиба, укріплена дерев'яним частоколом, та у XIV–XV ст. період функціонування на цьому місці городища (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 131). При цьому дослідники точніше визначають час спорудження укріплень городища кінцем XIV ст., а його загибелі у пожежі – першою половиною XV ст. (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 137). Вже сам факт такого вузького датування городища у зоні литовської експансії у північній частині території України становить неабиякий інтерес. Тим більше, що цей період прийнято вважати «темними віками» у її історії.

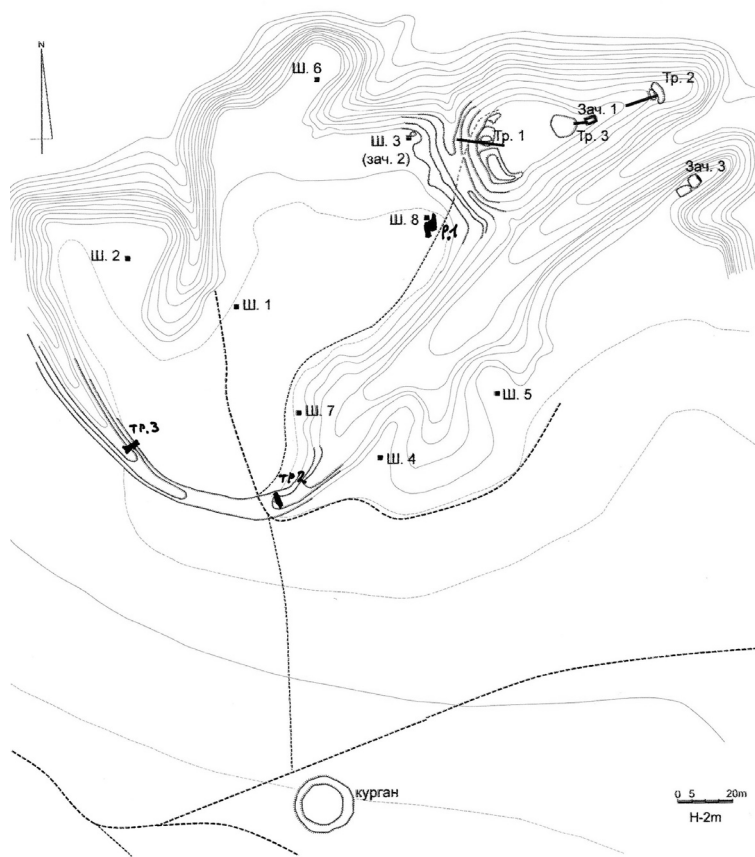

Рис. 1. Поселенський комплекс в урочищі Трифоновщина (за: Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1)

Окреслення часу існування городища за археологічними джерелами дозволило дослідникам використати писемні повідомлення, зокрема «Список городов, дальних и ближних» (1375–1382 рр.) та «Список міст Свидригайла» (1432 р.), де згаданий Сновськ, а також писемні повідомлення від 1621 р., де на території сучасного Седнева згадано 2 слободи (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 125).

Таке співставлення дало змогу суттєво уточнити історичну топографію Седнева впродовж XIII–XVII ст. У цей час один із міських осередків локалізувався, вірогідно, навколо городища в ур. Трифоновщина, і тут же розмішувалась одна зі слобод, згадана у 1621 р.

Багато у чому унікальність цього поселенського комплексу очевидна вже нині. Особливої уваги заслуговує відносно вузьке датування городища XIV – початком XV ст. та характер знахідок на ньому. Останні вказують на заможність та військовий характер занять його мешканців.

Так, на території городища знайдено металеві пластини із заклепками та кольчужне кільце від захисного спорядження воїна, арбалетний болт, свинцеву кулю, фрагменти прикрас з кольорового металу, кілька посріблених півсферичних прикрас, вірогідно від кінського спорядження. Про відносно високий майновий стан частини мешканців городища свідчать знахідки двох монет: денарія з «колюмною» та «зі списом» кінця XIV ст. та золотординської денге хана Тимур-Кутлука, відкарбованої у Криму у 1393–1394 рр. (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 128-134).

Вже при першому погляді на це пізньосередньовічне городище звертають на себе увагу незначні розміри його укріпленої площі, що не характерно для цього періоду. Дослідники відзначили, що його оборонний вал з напільного боку насипався на схилі крутизною не менше 30 градусів (Сита, Ситий 2018, с. 100). Складається враження, що будівельники городища одночасно вирішували дві задачі: максимально скоротити периметр укріплення та надати фасу його валу максимальної крутизни.

На схемі нівелювання поверхні городища та рівня материка у розкопах добре видно значну потужність культурного шару на майданчику городища (Сита, Ситий 2018, рис. 6). Надзвичайно детальна фіксація вертикальної стратиграфії у ході археологічних досліджень дозволяє говорити про культурний шар потужністю близько 1,0 м.

За умови вузького датування пам'ятки та відсутності свідчень про інтенсивну господарську діяльність на внутрішньому майданчику така стратиграфічна ситуація могла, принаймні, частково скластись внаслідок цілеспрямованого підсипання його поверхні. Звичайно, такі підсипки могли формуватись внаслідок насипання валів з напільної сторони та на стрілці мису. Однак не виключено, що підсипалась уся площа захищеного мису з метою надання його природним схилам іще більшої стрімкості.

На території історичного Сновська – Седнева було три укріплені осередки: Коронний Замок, Орешня і Трифоновщина. У другій половині XIII ст. наявність кількох городищ у межах одного населеного пункту не було чимось винятковим. Таку ситуацію ми бачимо у Болохівських містах, зокрема у Звягелі і Городську, коли неподалік від міських центрів функціонували менші укріплення, вірогідно, місця проживання бояр, місцевих управлінців. Аналогії можна знайти і у частковій укріпленості посадів багатьох синхронних городищ східної частини Волині.

Такі городища були відносно великими, містили чіткі сліди ремісничого виробництва, там знайдені коштовні речі (Звіздецький 2008, с. 91-92; Іванченко 2015, с. 77-81).

Городище Трифоновщина було зовсім невеликим, зі слабкими слідами ремісничого виробництва, натомість із досить багатою матеріальною культурою військового спрямування. Такий характер пам'ятки зближує його із класичним європейським лицарським замком. І це не дивно, зважаючи на час його функціонування – входження Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського.

Дослідники не обмежилися розкопками власне городища, укріпленого земляним валом, а розглядають його як частину комплексу, що включав і посад, охоплений природними схилами глибоких ярів та зафіксованими слідами тимчасових дерев'яних фортифікацій. Встановлено, що посад був заселений у XIV–XV ст. Тут також трапились цінні знахідки, які можна пов'язати з воїнським спорядженням. Це дві залізні шпори, пряжка від підпруги, свинцева куля, а також пряме свідчення заможності частини мешканців посаду – празький гріш Кала I (1346–1378 pp.) (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 135, 137, рис. 13).

Всі ці результати досліджень дуже важливі, оскільки дають уяву про новий тип городища, що з'явився на Чернігово-Сіверщині у XIV ст. Воно було невеликим за площею та мало добре інженерно облаштований (підсипаний?) майданчик. Матеріальна культура такої пам'ятки вирізнялась відносним багатством та військовою орієнтацією при певних ознаках ремісничого виробництва. Ці риси, зважаючи на нещодавнє входження регіону до складу Великого князівства Литовського, можуть вказувати на інтерпретацію городища в ур. Трифоновщина як раннього лицарського замку європейського вигляду. Принаймні, автор не вбачає суттєвих заперечень такому висновку.

Але основним аргументом на користь наведеної вище інтерпретації городища в ур. Трифоновщина є наявність на території поселенського комплексу об'єкта, який має всі морфологічні ознаки класичного західноєвропейського укріплення типу «Motte».

Рис. 2. Плаский курган. Вигляд із заходу (за: Скороход та ін. 2020, рис. 82)

Цей об'єкт під назвою «курган» був нанесений на плані археологічної пам'ятки в урочищі Трифоновщина, показаної у підсумовуючій публікації (Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1). З плану видно, що «курган» розміщений за 100 м на південь від посаду.

Характеристика цієї пам'ятки (рис. 2), означеної як «Копаний курган», подається у відповідному томі Зводу пам'яток історії та культури України. Там сказано наступне: «*Курган копаний (археол.). У південно-східній частині селища, в урочищі Орешня. Відомий за матеріалами Д. Самоквасова 1874, 1886, М. Бранденбурга 1888 і 1992. Насип (вис. 2 м, діам. 22 м) має форму зрізаного*

Рис. 3. Ю. М. Ситий на фоні Плаского (Копаного) кургану. Вигляд з півночі. Фото автора

Рис. 4. Реконструкція зовнішнього вигляду «Motte» у час його функціонування як лицарського замку

конуса. Оточений ровиком. Поверхня щільно задернована. Розкопки не проводились» (Мултанен 2015, с. 115).

У науковому звіті про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р. В. М. Скороход, Ю. М. Ситий, С. О. Сорокін, О. В. Терещенко подають інформацію про обстеження частково пошкодженого «Плаского кургану», додаючи фото загального вигляду пам'ятки із заходу та пошкодженої його північно-східної поли (Скороход та ін. 2020; рис. 82, 83).

Саме Ю. М. Ситий звернув увагу автора на цей цікавий і нетиповий для Лівобережжя України об'єкт (рис. 3). Він же повідомив про існування народних переказів (які нині інколи іменуються історичною традицією – С. П.) про походження такої незвичної форми «кургану». За народними уявленнями, вершина цього насипу була розсунута для розміщення на ньому вітряного млина. При цьому слід мати на увазі, що місцева людність добре орієнтувалась у морфологічних ознаках курганного насипу, оскільки навколо Седнева було кілька курганних могильників.

Не заперечуючи проти можливої інтерпретації цього насипу як поховальної споруди (кургану), автор наголошує на його надзвичайній морфологічній схожості з широко відомими у Європі пам'ятками традиції motte and bailey.

За своїм плануванням такі об'єкти схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає у розмірах (в цілому давньоруські городища значно більші) та функціях (подібні європейські пам'ятки були помешканнями одного феодала). Для таких укріплень характерна наявність земляного насипного пагорба «Motte», який, будучи специфічною формою укріплення у період функціонування пам'ятки, у багатьох випадках добре зберігся до нашого часу і легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

Поширення укріплень типу motte and bailey у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у Х ст., згодом по-

ширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання у XI ст. почали масово споруджуватись і в Англії. Головним достоїнством таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

«Motte» – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда (рис. 4). У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їхній оборонній системі. До певної міри, він разом з дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд із насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – bailey, тобто двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувались господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їхні будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювались, як-правило, із збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому загальне первинне планування укріплень типу motte and bailey у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Подібні укріплення достатньо широко відомі на території Польщі, особливо у її західних регіонах (Marcinsak-Kaizer 2011; Nowakowski 2017). Впродовж останніх десятиліть вони були виявлені і досліджувались автором на Волині (Панишко 2016, с. 61-70; Panishko 2018, р. 183-193). Висловлені автором припущення щодо віднесення окремих об'єктів до цієї категорії пам'яток, зокрема Малого городища у Буську, підтвердились у ході стаціонарних археологічних досліджень (Стеблій, Довгань 2022, с. 213-227). Репрезентативним прикладом археологічного дослідження подібних пам'яток стали розкопки на Гірці у Холмі з подальшою інтерпретацією цієї пам'ятки як одного із перших лицарських замків на Русі, спорудженого Данилом Романовичем (Dzieńkowski 2019).

Розглядаючи питання датування вірогідного «Motte» в урочищі Трифоновщина, слід мати на увазі суто європейське походження цього типу укріплень як лицарського замку. Традиція насипання автономного укріплення на місці феодальної садиби могла проявитись уже на етапі укріплення дослідженого невеликого городища, що знайшло відображення у формуванні там потужного культурного шару (вірогідної, підсипки?).

Звичайно, останнє слово у віднесенні Плаского (Копаного) кургану до категорії «Motte» залишається за археологією. Потрібно дослідити конструкцію насипу. Не виключено, що тут дійсно представлений курганний насип давньоруського часу з розсунутою у литовський період вершиною, що мало б залишити сліди у стратиграфії насипу. Але головним завданням майбутніх розкопок є встановлення наявності на його майданчику слідів споруди та її інтерпретація.

Спорудження «Motte» на території Чернігово-Сіверщини було найбільш вірогідним у час її входження до складу європейського державного утворення. Таким, швидше за все, було Велике князівство Литовське, до складу якого досліджуваний регіон входив з XIV ст. по 1503 р. Саме у цей період укріплення традиції «Motte» активно споруджуються на Волині.

Впродовж 1503–1618 рр., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Московського князівства та царства, спорудження тут подібних об'єктів уявляється малоімовірним. Хоча прямий стосунок регіону до подій російської Смути і не виключає таку можливість повністю.

У 1618 р. Чернігово-Сіверщина повернулася до складу зовсім іншої держави (Корони у складі Речі Посполитої), аніж вона вийшла у 1503 р. (Великого князівства Литовського). За це століття традиції замкового та садибного будівництва у східній частині Європи дуже змінилися.

Однак і у XVII ст. можливе пряме перенесення традицій влаштування подібних укріплень. Наприклад, за діяльності на території Чернігово-Сіверщини Адама Киселя, який був вихідцем з Волині. Тим більше, що зовсім неподалік від Седнева, на р. Десні, за 14 км розмішене одне з локованих ним поселень – Киселівка.

Проблема появи на території Чернігово-Сіверщини місцевого лицарства виглядає досить складною. Писемні джерела слабо відображають початкові етапи цього процесу. Посилання на типову лицарську зброю та спорядження вимагають обережності, оскільки це категорія мобільних знахідок, які могли мати немісцеве походження. Безперечним аргументом на користь появи місцевого (у територіальному розумінні) лицарства виглядає будівництво ними укріплених дворів (замків) у межах своїх володінь.

Говорячи про внесок Юрія Ситого у вивчення лицарської садибної культури на території Чернігово-Сіверщини, не можна обійти увагою його невелику, але ємкісну роботу про середньовічний донжон Любецького замку. У ній він вказав на литовське походження башти, дослідженої у розкопі Х, та найбільш показових знахідок з цього об'єкта, горщикоподібних кахлів (Ситий 2012, с. 73-79). Хоча датування цієї вежі потребує уточнення, все ж її наявність прямо вказує на західні впливи на вигляд феодальних садиб Чернігово-Сіверщини у пізньому середньовіччі.

Дослідження городища в урочищі Трифоновщина та Плаского (Копаного) кургану поблизу нього дозволить не тільки уточнити історичну топографію Седнева, але і, можливо, започаткувати дослідження лицарських замків європейського вигляду на території Чернігово-Сіверщини.

Джерела та література

- Звіздецький, Б. А. 2008. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ: ІА НАНУ.
- Іванченко, Л. І. 2015. Прикраси з розкопок літописного Возвягля. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 77-81.
- Моця, О. П., Скороход, В. М., Сита, Л. Ф. 2021. Археологічна пам'ятка післямонгольського періоду на околиці Седнева. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 125-139.
- Мултанен, В. 2015. Курган копаній. В: Ілляшенко, Е., Коваленко, О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область*. 1: Чернігівський район. Чернігів: Десна Поліграф, с. 115.
- Панишко, С. Д. 2016. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів*. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 61-70.
- Ситий, Ю. М. 2012. Донжон як складова укріплень середньовічних замків (на прикладі археологічних матеріалів Любечча). *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя*: 36 наук. пр. Умань, с. 73-79
- Сита, Л., Ситий, Ю. 2018. Городище литовського часу у смт Седнів. *Подесення в контексті європейської історичної і природної спадщини*, 1, с. 106-119.
- Скороход, В. М., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020/б.н.
- Стеблій, Н., Довгань, П. 2022. Дерев'яна житлова вежа зі стіжкового городища у Буську. *Фортеця: збірник заповідника «Тусмань»*, 5. Львів: Простір-М, с. 213-227.
- Dzięnkowski, T. 2019. Chronologia i związki przestrzenne chełmskiej rezydencji. In: Buko, A. (red.). *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*. Warszawa, s. 121-128.
- Marcinśak-Kaizer, A. 2011. *Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*. Lodz.
- Nowakowski, D. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: IAE PAN.
- Panishko, S. 2018. Hillforts: The Traditions of «Mottes» in the Territory of the Volyn Land in the Lithuanian Period. *Archjtjlogia Lituana*, 19, pp. 183-193.